

В. ЧЕШКО

БІОЕТИКА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Вступаючи у ХХІ століття, людство переживає технологічну революцію, що детермінується розвитком фундаментальної і прикладної генетики. Одночасно відбуваються пов'язані з цим процесом глибокі перетворення у соціально-психологічній і культурній сферах, причина яких — проникнення у масову культуру і менталітет нових ідей, уявлень і термінів. Віра у владу богів і зірок над людською долею змінюється вірою у владу генів. Остання стає чинником сучасного політичного мислення і менталітету.

Тема, винесена у заголовок, виглядає дещо несподіваною. Проте науковці дедалі впевненіше прогнозують, що розвиток нової генетичної методології і теорії, перехід до широкого впровадження у повсякденне життя створених на їх основі технологій набуде на початку нового тисячоліття першорядного значення для нашої країни (як і для інших держав на теренах колишнього Радянського Союзу) не тільки в економічному, а й (що, можливо, навіть важливіше) у соціогуманітарному аспектах, і стане однією з неодмінних умов формування громадянського суспільства.

Безперечно, соціальні трансформації, пов'язані з розвитком генетики, ще не відіграють в Україні тієї ролі, що у розвинених західних країнах. Проте рано чи пізно становище має змінитися, і чим тривалішою виявиться «латентна фаза» процесу взаємодії генетики і соціуму, тим гострішим буде перебіг наступних стадій.

ЕТИКА І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ

Протягом усього ХХ століття генетика не раз ставала предметом політичних дискусій, спекуляцій і навіть приводом для соціальних конфліктів. Її теоретичні постулати часом приймалися або заперечувалися, виходячи з етичних оцінок або політичних інтересів, і тоді взаємини між наукою, державними структурами і політичними угрупованнями набували характеру кризи, що мала серйозні соціальні наслідки, які виходили за межі власне розвитку наукових концепцій. Як наслідок — змінювалось життя не тільки членів наукової спільноти, а й людей, дуже далеких від теорій, що стали поштовхом до цих конфліктів. Найсерйознішими з таких конфліктів були «расова гігієна» у нацистській Німеччині (1933—1945) і «євгеніка» у США (перша половина ХХ ст.), а також так звана «мічурінська генетика і радянський творчий дарвінізм» у колишньому СРСР (1935—1965).

«Теоретичне і практичне застосування [науки] не належить до сфер, що не перетинаються, вони взаємозалежні. Чим більшою є безпосередня значущість наукової дисципліни для людської діяльності, тим більше вона може суперечити якимсь розхожим переконанням і упередженням. Незавидною долею генетики була і залишається залученість до таких протиріч», — так резюмував у 1975 р. видатний генетик і еволюціоніст Ф. Добржанський [1]. Через 20 років у результаті здійснення програми картування генома людини та успіхів генетичних технологій становище ще більше загострилося. «Егоїстичний ген, ген шизофренії або ген гомосексуальності. Що це — наука чи політика? Генетика чи євгеніка?» — запитує один з учасників проекту Європейського співтовариства «Етичні і філософські перспективи генетичного скринінгу» Е. Белсі (1995). І продовжує вже без

іронії: «Зараз знову постає питання про природу науки: де пролягає межа її компетенції? І це знову повертає до питання про етичні цінності і науковий редуccionізм. Де (якщо він існує) зв'язок науки і етики? Чим є етичні цінності — зовнішнім чинником, який діє на стадії формування дослідницьких пріоритетів, чи внутрішнім і властивим самій природі науки? І чи може наша цілісна картина світу бути зведена до наукового пояснення, і особливо — чи може будь-який аспект життя, насамперед життя людської істоти, бути зведений до генетики?» [2].

Отже, напередодні нового тисячоліття з'ясувалося, що присутність політичної компоненти у розвитку науки загалом і в діяльності кожного окремого дослідника неминуха, а її значення зростає пропорційно інтеграції науки у соціальне життя.

Соціально-історичний аналіз проблеми взаємовідносин науки, політичних і владних структур підказує висновок: проблема демаркації науки та інших форм знання (К. Поппер) [3], не втративши свого філософсько-методологічного значення, набула актуальності як частина глобальнішої проблеми — про механізми і тенденції спільної еволюції науки та інших соціальних інститутів.

Набуваючи соціальної значущості, наукова проблема переміщується зі сфери точних наук у сферу політики, етики, ідеології тощо. Іншими словами, відбувається швидка трансляція власне наукових конструкцій в інші семантичні системи. Наслідки розвитку конкретних галузей фундаментального природознавства і утворюваних на їх основі нових технологій сприймаються з погляду соціально-політичних і/або етичних колізій, що генеруються ними.

«Без адекватного (соціально-правового) захисту генетична революція може стати кроком уперед для науки, але двома кроками назад для прав людини. Зловживання генетичною інформацією може створити новий клас знедолених: тих, кому не пощастило з генотипом», — так відгукнулися на завершення проекту «Геном людини» два члени американського Сенату [4]. Це справедливо навіть для США та інших розвинених західних країн, де активно відбуваються соціально-політичні і культурно-психологічні процеси, пов'язані з адаптацією соціуму до нових реалій, спричинених розвитком генетики. Але ще більшою мірою ці побоювання справедливі щодо держав з нестабілізованими політичною системою і менталітетом.

У ході формування в Україні нової ідеологічної доктрини, яка ґрунтується на принципах громадянського суспільства і політичного егалітаризму, необхідно враховувати концептуальні зміни поглядів на природу людини, на взаємозв'язок її генетичних властивостей і соціальної поведінки. Передусім це стосується констатації генетичного поліморфізму антропологічних характеристик окремих індивідуумів — членів людського суспільства і необхідності підтримувати такий поліморфізм для зростання стабільності та адаптивної пластичності соціально-політичної системи. Очевидно, чинні концепції демократії та індивідуальної свободи мають здолати довгий шлях трансформації своїх вихідних постулатів, щоб відповідати сучасним генетичним теоріям. З другого боку, відсутність чітко вираженого суспільного інтересу до проблем, покликаних до життя розвитком генетики, у суспільстві, що переживає перебудову соціально-політичної, економічної систем та етичних пріоритетів, створює потенційну загрозу наступних серйозних колізій і конфліктів. Це необхідно враховувати політичним і владним структурам. Як показує соціологічний аналіз, за умов соціальної кризи формується особливий, досить стійкий тип ментальних установок і стереотипів поведінки. Одним з їх проявів стає тенденція до зростання суперечностей, загострюється несумісність між властивими окремим соціальним угрупованням і прошаркам ментальностями,

посилюється нетерпимість, поглиблюється розрив між політичною елітою і рядовими членами суспільства. Те, що результати практичного використання генних технологій і теоретичні положення сучасної генетики широко популяризуються і стають елементами масової культури (зазначаючи при цьому, як ми бачимо, значної деформації і спрощення), є потужним дестабілізуючим чинником. З огляду на це розробка методологічних і соціально-правових аспектів сучасної генетики, підготовка численного прошарку експертів, які поєднуюватимуть природничі (насамперед біологічні і генетичні) та соціально-гуманітарні знання, можуть сприяти стабілізації майбутнього соціального розвитку на пострадянському політичному просторі.

З появою генно-інженерних технологій наука здобула інструмент планомірної або випадкової зміни біологічної природи людини. Межа між суб'єктом і об'єктом наукових досліджень і технологічних операцій розмивається, а стосунки між ними ускладнюються. Одна з принципово важливих змін у взаєминах науки і суспільства полягає, за визначенням П. Д. Тищенка, в егалітаризмі наукового, фахового знання і повсякденного досвіду («профанного знання»), що впливає з протиріччя між принципами соціальної автономії наукового дослідження, з одного боку, і соціальної автономії індивідуума, який стає об'єктом такого дослідження і наступних генно-терапевтичних маніпуляцій, — з другого [5]. Вростання фундаментальної наукової проблематики у загальну систему етичних цінностей зумовило інтеграцію політичної складової фахової діяльності членів наукової спільноти у соціально-політичну інфрасистему, підсилило роль позанаукових ментальних елементів і пралогічних форм мислення у теоретичному базисі науки.

Зростання у сучасній ментальності соціального статусу наукової етики загалом і біоетики зокрема — наслідок загострення загальної проблеми еволюції системи наука—соціум. Яким чином механізми і норми, що регулюють соціальні відносини, можуть впливати на пізнання і взаємодію людини з навколишнім світом і регулювати ці процеси? Всупереч вільному від етичних та метафізичних оцінок і норм раціоналістичному ідеалу науки, що утверджувався з кінця минулого століття, подальшу еволюцію генетичних концепцій і методології вже неможливо відокремити від їхніх соціальних наслідків.

ГЕНЕТИЧНИЙ РЕДУКЦІОНІЗМ ТА ІНШІ КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАДИГМИ

Сучасна генетика стала субстратом для розвитку конкурентно-кoeволюційних колізій, пов'язаних з існуванням у масовій свідомості ментальних установок і стереотипів, гомологічних постулатів кількох соціально-політичних і філософсько-етичних доктрин. Основний кoeволюційний конфлікт, що підживлюється за рахунок прогресу сучасної фундаментальної генетики і проліферації генно-інженерних технологій, розгортається у доктринальному чотирикутнику: генетичний редукціонізм — екоцентризм — політичний егалітаризм — утопічний активізм. Останні два елементи цього чотирикутника — основа сучасної цивілізації. Джерела двох перших мають давню історію, але глобального значення вони набувають лише нині.

Розвиток генетики ініціював проліферацію у масову свідомість певних установок і стереотипів, що утворюють єдину парадигму, яка характеризує сприйняття можливостей генетики та її основних положень (генетичний редукціонізм).

Як елемент духовної культури генетичний редукціонізм у західноєвропейському менталітеті співіснує протягом тривалого часу з ліберальними соціально-етичними доктринами, базовим принципом яких є політичний егалітаризм — рівність вихідних, «природних» прав та антропологічних особливостей окремих індивідуумів, що утворюють

єдиний соціум. Цей постулат став елементом філософської традиції, яка бере свій початок від одного з творців теорії соціального контракту Т. Гоббса. Тим часом виводити соціально-політичну рівність з генетичної ідентичності, а нерівність — з біологічної нерівнозначності окремих індивідуумів є, у світлі сучасних генетичних уявлень, логічною помилкою. Генетична мономорфність зробила б усіх людей взаємозамінними, ідентичними елементами соціальної машини [6]. Вже Ж.-Ж. Руссо у своєму трактаті «Про походження нерівності» констатував існування двох типів нерівності — «фізичної» (біологічної), в основі якої лежить природна різниця між людьми за інтелектом, духовними і фізичними силами, здоров'ям тощо, і політичної, що має конвенціоналістський характер. «Не слід запитувати, де джерело природної нерівності, оскільки відповідь міститься вже у простому визначенні цих слів. Ще менше можливостей встановити, чи існує взагалі між цими двома видами нерівності якийсь істотний зв'язок, тому що це означало б іншими словами запитувати, чи обов'язково ті, хто наказує, кращі, ніж ті, хто кориться, і чи завжди пропорційні в одних і тих самих індивідуумів тілесна або духовна сила, мудрість чи чеснота їхній могутності або багатству: питання це годилося б ставити перед тими, хто визнає себе рабами своїх панів; воно не постає перед людьми вільними і розумними» [7]. Прихована погроза, пов'язана з визнанням кореляції (справжньої або віртуальної) між генетичними і біологічними характеристиками особистості та її соціальною роллю і статусом, а також з наступним перетворенням цього постулату на домінуючий елемент ментальності соціуму, передчувається автором цього уривка дуже гостро.

Пояснення цієї колізії можна знайти в «теорії справедливості» Дж. Ролса [8]. Її ключовим пунктом є уявлення про так звану вихідну ситуацію, коли відсутня будь-яка інформація про соціальні та біологічні можливості учасників соціального контракту. Ментальна етична установка на рівність можливостей і однакових стартових умов окремих особистостей (нехай і неадекватна) та її проекція на реальний політичний статус членів суспільства вважається необхідною для гомеостазу демократичної політичної системи.

Одним із наслідків прогресу у з'ясуванні спадкової детермінації властивостей особистості буде, за твердженням відомого філософа і етика Г. Йонаса [9], зникнення чинника «відкритого майбутнього», яким є відсутність втручання іззовні у процес формування людської особистості. Йдеться про зовнішній тиск, зумовлений проекцією інформації про генетичну конституцію індивідуума, що «тінню теперішнього» накладається на прийдешнє. Цей тиск буде вкрай істотним незалежно від того, будуть згодом спростовані сучасні теорії антропогенетики (як це вже сталося з доктриною расової гігієни) чи ні [10]. Якщо інформація про конкретну людську особистість ґрунтується на даних про її генотипну конституцію, то вона може розглядатися як «хроніка прийдешнього», що протоколює найінтимніші аспекти життя об'єкта та його найближчих родичів. Власники подібної інформації стоять поза рамками вихідної ситуації Дж. Ролса, одержуючи у свої руки інструмент для маніпуляції життям інших членів суспільства.

Гострота суперечок навколо «генетичної дискримінації» відбиває колізію двох парадигм — генетичного редуccionізму і політичного егалітаризму. З погляду політичних діячів, цей конфлікт набуває вирішального значення для майбутніх відносин генетики і політики [11].

З другого боку, прагнення розглядати нові генетичні технології як інструмент соціальної реконструкції, а сучасні генетичні теорії — як її ідеологічну базу відповідає ментальній установці, яка входить до ідеологічного фундаменту сучасної технічної цивілізації [12]. До XVIII ст. установка на позитивне перетворення світу як ментальна домінанта витісняє середньовічний ідеал, яким була відмова від усього мирського [13], і кристалізується

згодом у різноманітних варіантах доктрини «соціальної інженерії», «соціальної технології», сформульованої в явному вигляді у соціології через 200 років.

Зародження і швидкий прогрес менделівської генетики зумовили перший пік популярності генетичного редукціонізму і стимулювали спроби застосовувати нові методи аналізу спадковості безпосередньо до людини. Друга аналогічна хвиля проліферації цієї парадигми у масовій свідомості була зумовлена успіхами у розшифровці молекулярної структури генома. Наслідком інтеграції сучасної генетики у менталітет є зростання тиску на владні структури з боку стереотипів масової свідомості, які в ряді випадків ґрунтуються на деформованих уявленнях про зміст конкретних наукових фактів, методів і теорій.

ГЕНЕТИКА І ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Екстраполяція генетичного редукціонізму на соціальну поведінку людини призведе, найімовірніше, до переосмислення основних доктрин політичної і соціальної філософії, які є ідеологічним та етичним фундаментом ліберально-демократичної політичної системи. Це, зі свого боку, може спричинити або шлейф політичних, культурно-психологічних, етичних, юридичних тощо перетворень, або наростаючу напруженість механізмів соціального гомеостазу, які підтримують соціальну автономію науки.

Водночас відбувається трансформація «екоцентричної парадигми» [14] з методологічної концепції на ідеологічну доктрину. Вона укорінюється в менталітеті та в масовій свідомості. Саме цей процес стимулює негативістське сприйняття самої можливості розвитку генно-інженерних технологій як «неприродних», які нібито вносять необоротні зміни в екосистеми.

Зв'язок політики і науки здійснюється через низку проміжних елементів — матеріальних (економіка) і духовних (ментальні стереотипи, етичні і релігійні доктрини тощо). Це забезпечує деяку гомеостатичність системи, що гасить не досить тривалі і потужні імпульси, які призвели б до її руйнації. Але ці ж чинники зумовлюють і певну невизначеність процесу спільної еволюції генетики і культурно-психологічних парадигм сучасної цивілізації, що припускає існування кількох історичних сценаріїв:

1. Коадаптація — взаємна трансформація логічних конструкцій, яка забезпечує їхню концептуальну сумісність та інтегрованість. Як наслідок — фундаментальні постулати взаємодіючих парадигм взаємодоповнюють і обґрунтовують один одного (за приклад можуть правити дослідження Ф.Добржанського, який шукав генетичні обґрунтування концепції демократичного плюралізму). Окремим випадком коадаптації може виявитись інтеграція однієї із взаємодіючих парадигм у концептуальне ядро іншої, внаслідок чого сила і вплив на менталітет підпорядкованої парадигми більше залежать від долі основної парадигми — навіть тоді, коли реальні передумови її самостійного існування вже не діють або різко ослаблені. Приклад — поєднання установок егалітаристської доктрини «природних прав людини» і постулату про спадкову ідентичність основних антропологічних якостей окремих індивідуумів.

2. Поділ сфер впливу — відокремлення «екологічних ніш» взаємодіючих парадигм, що чітко обмежує сфери їхньої придатності і дає їм змогу не вступати у конфлікт між собою. Необхідною умовою такого виходу є розв'язання колізій, які виникають на межі розподілу. (У випадку пари «генетичний редукціонізм — політичний егалітаризм» така гранична колізія формулюється як проблема «генетичної дискримінації»).

3. Домінування однієї з парадигм, що супроводжується звуженням внеску іншої у менталітет і культуру. Такий вихід не виключає кризового сценарію у взаємодії соціуму і науки, що спричинює прогресуючу політизацію і деструкцію останньої. Високий ступінь гомеостатичності сучасних демократичних інститутів на Заході робить подібний сценарій у глобальному плані і на досить тривалу історичну перспективу малоімовірним. Однак для держав, які утворилися на території пострадянського політичного простору, потенційна небезпека такого розвитку подій є значно вищою. Назвемо деякі конкретно-соціологічні дослідження, що стосуються, зокрема, політичних проблем, які впливають з екологічних наслідків розвитку сучасних технологій. Автори одного з них — М. Гайер і С. Кессельринг підтверджують, що в «суспільстві ризику» (У. Бек) стратегія державного керування і прийняття рішень, яка ґрунтується на «розширенні демократичних процедур», не завжди спроможна довести більшу свою ефективність порівняно з альтернативними. «Впровадження нових демократичних процедур не є засобом, що гарантує найкращий екологічний результат, — пишуть вони. — «Добра» (тобто демократична) процедура ще не означає «доброго» (тобто прийнятнішого) результату. Більше того, в деяких випадках посилення демократії виглядає прямо контрпродуктивним» [4].

Оскільки взаємовідносини політичних інститутів і науки зумовлюються ментальними установками та етичними нормативами, то зіставлення розуміння політичної демократії як соціально-етичного ідеалу і як інструменту керування та прийняття рішень породжує певну методологічну двоїстість. Висока потенційна гомеостатичність і здатність до трансформацій плюралістичної політичної системи не актуалізуються як прямий результат взаємодії з навколишнім середовищем (на відміну від більшої стійкості і адаптивної пластичності поліморфної популяційної структури, яка підтримується різноманітними формами балансового добору в еволюційній генетиці). В епохи глибоких зрушень менталітету, краху доктрин, які домінували в соціумі раніше (ідеологічних особливо), якщо цей процес супроводжується економічними потрясіннями, зовнішній політичний тиск на науку помітно зростає, а конкуренція останньої з різноманітними псевдонауковими системами загострюється. Очевидним результатом цього стає необхідність вкрай обережного і зваженого підходу до формування наукової політики, запобігання помилковим рішенням, наслідки яких можуть стати необоротними.

І останнє. Оптимальна адаптивна стратегія наукової спільноти скоріш за все полягає в пошуку таких напрямів подальшого розвитку дослідницьких програм, які забезпечили б максимально можливу соціальну підтримку, послабили б інтенсивність екстранаукового пресингу, але не на шкоду науковій об'єктивності і при збереженні автономії науки як соціального інституту. В іншому разі негативні потенційні сценарії соціальних наслідків розвитку науки (генетична дискримінація, порушення індивідуальних свобод тощо) можуть стати реальністю, набувши, можливо, вкрай спотвореної форми і значних масштабів.

Кінцевий результат процесу становлення громадянського суспільства в Україні та інституціоналізації наукової спільноти як структурного елемента соціуму (та й історичні перспективи людства в цілому) залежатимуть, зокрема, від створення досить стійкої системи соціального гомеостазу, спроможної, з одного боку, забезпечити дотримання основних прав і свобод індивідуума, їхній захист від стороннього втручання з використанням останніх наукових розробок, а з другого — запобігти процесу соціальної деструкції науки.

1. *Гриньов Б.* Реформування науки: актуальні питання та пошук відповідей. — Харків: Акта, 2000.— С.41—42.
2. *Belsey A.* Genetic Screening and the Philosophy of Science // Euroscreen. Ethics of Gen Screening. — 1975. — № 5. — P.1.
3. *Поннер К.* Открытое общество и его враги. Т.2.— М.: Феникс, 1992. — С. 341.
4. *Hajer M., Kesselring S.* Democracy in the Risk Society? Learning from the New Politics of Mobility in Munich // Environmental Politics. — 1998. — №3. — P.1—23.
5. *Этика геномики* (материалы научной конференции «Геном человека-1999», Черноголовка, февраль 1999 г.) // Человек. — 1999. — № 4—5.
6. *Dobzhansky T.* The Myths of Genetic Predetermination and of Tabula Rasa // Perspectives in Biology and Medicine. — 1976. — Vol 19. № 2. — P. 156—170.
7. *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты. — М.: Наука, 1965. — С.45.
8. *Rawls J.* A Theory of Justice. Cambridge: Belknap, 1971. — P.3.
9. *Jonas H.* Phylosophical Essays: From Ancient Greed to Technological Man. Englewood Cliffe: Prentice-Hall. — 1974. — P. 153—163.
10. *Robertson J.A.* Liberty, Identity and Human Cloning // Texas Law Rev.— 1998. — Vol. 76. — P.1371.
11. *Paul B.D.* What is Genetic Test, and Why does it Matter // Endeavour. — 1999. — Vol. 23. — P. 159—161.
12. *Гайденко П.П.* Бытие и разум // Вопр. философии. — 1997. — № 7. — С. 114—140.
13. *Хейзинга Й.* Осень Средневековья. — М.: Наука, 1988. — С. 33—60.
14. *Деряба С.Д.* Две модели экологии // Человек. — 1998. — № 1. — С. 34—40.

ЧЕШКО Валентин Федорович. Доктор філософських наук. Професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.